

סוגיה טו: דין חמץ בערב פסח אחר חצות - השלמת דין "תשביתו"

*

רקע

למדנו את סוגיית "הבודק צריך שיבטל", אבל לא עסקנו בחצי השני של הסוגיה. רב אומר שחמץ משעה ששית של יום ארבעה עשר ומעלה הוא איסור הנאה, ולכן המקדש בו אשה אינה מקודשת. הראשונים דנים מהו המקור להגדיר חמץ בערב פסח כאיסור הנאה. בלימוד הגמ' והראשונים יש לשים לב, האם אכילת חמץ בערב פסח אסורה מהתורה או מדרבנן, האם הנאה מחמץ בערב פסח אסורה מהתורה או מדרבנן, והאם השהיית חמץ בזמן זה אסורה מהתורה או מדרבנן. בסוגיה זו משלימים אנו את הדיון במצות "תשביתו".

מקורות

- א. ז. "דאמר רב גידל אמר ר' חייא בר יוסף אמר רב המקדש... אין חוששין לקידושין"
- ב. כח.-כח: "מתני' חמץ של נכרי... חד לאחר זמנו וחד לתוך זמנו"
- ג. תוס' כח: ד"ה רבי רי"ף ג. באלפס, "אמר רב יהודה הבודק צריך שיבטל... דאיסורי הנאה נינהו בעל המאור, "והא דאמר רב גידל אמר רב המקדש... תרוייהון אמרי איסורו מדבריהם" השגת הראב"ד אות א, "ואי אכיל ליה מיכל משש וכו'... פשיטא ומתריצין לה כרב גידל" רבינו דוד כח. ד"ה ר' שמעון אומר
- ד. רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"א הל' ח-י, והשגת הראב"ד

רבינו דוד כח. ד"ה ר' שמעון אומר

ר' שמעון אומר חמץ בין לפני זמנו בין לאחר זמנו אינו עובר עליו בולא כלום. ודאי דלר' שמעון אף על פי שאינו עובר עליו בלא כלום על אכילתו מודה הוא שיש בו מצות השבתה מדכתיב אך ביום הראשון תשביתו שאר, או כדרכא דאמר לא תשחט את [הפסח] ועדין חמץ קיים. ומאחר שהוא מצווה בו במצות השבתה ודאי שהוא אסור באכילה, שלא אמרה תורה להשבית דבר שהוא מותר באכילה. ומה שאמר ר' שמעון שאינו עובר עליו בולא כלום, שאין לאו ועשה מיוחדים על אכילתו אלא בכלל מצות השבתה נאמר אסור אכילה, וכך הוא עובר עליו כשאינו משביתו כשהוא משהה אותו בבית כאלו אכלו. ומה שאמרנו ומשעה שאסור באכילה אסור בהנאה אתאן לתנא קמא מוכיח כן, דמשמע דאתאן לתנא קמא ולא לר' שמעון, שמשש ולמעלה יש בו איסור אכילה לר' שמעון ממצות השבתה ואין בו איסור הנאה עד ליל חמשה עשר. שאין לנו לאסרן בהנאה מכלל מצות השבתה כמו שאמרו באסור אכילה, שאין זו דומה לזו, חמץ לאכילה הוא עומד, כשאמרה תורה תשביתו שאר יש לנו לומר שאסרן[ה] אותו באכילה, שאם אכלו כדרכו אין זו השבתה, אבל באיסור הנאה אינו כן, שאם הסיקו תחת תבשילו או מכרו השבתה היא לחמץ, שעד כאן לאכילה היה עומד.

וודאי דבר פשוט הוא דלא נפקא לן אסור הנאה מדאמרין רחמנא תשביתו שאר, שאם כן לעיל דאמרין מנין לחמץ בפסח שהוא אסור [ב]הנאה מאי טעמא לא נפקא לן מתשביתו, ור' יוסי הגלילי דלא סבירא ליה לחזקיה ור' אבהו מאי טעמא לא נפקא ליה מתשביתו.

הסבר הסוגיה

"אמר רב גידל אמר ר' חייא בר יוסף אמר רב המקדש ממש שעות ולמעלה אפילו בחיטי קורדניתא אין חוששין לקידושין". [גמ' ז.]

בגמ' מפורש שחמץ בערב פסח לאחר חצות אסור בהנאה. נחלקו הראשונים האם חמץ בערב פסח אסור בהנאה מהתורה או מדרבנן. הראשונים שסוברים שהאיסור הוא מהתורה נחלקו מהו מקור האיסור.

הגמ' [כח.] מביאה ברייתא האומרת: "חמץ בין לפני זמנו בין לאחר זמנו עובר עליו בלאו תוך זמנו עובר עליו בלאו וכרת דברי רבי יהודה. ר' שמעון אומר חמץ לפני זמנו ולאחר זמנו אינו עובר עליו בלא כלום תוך זמנו עובר עליו בכרת ובלאו".

לדעת ר' שמעון התורה אסרה אכילת חמץ בפסח, והאוכל עובר בלאו וחייב כרת. האוכל חמץ לפני פסח, והאוכל חמץ שעבר עליו הפסח אינו עובר עליו בלא כלום. לדעת ר' יהודה התורה אסרה אכילת חמץ בשלושה לאוים. לאו אחד לאוכל חמץ בערב פסח אחר חצות, לאו שני לאוכל חמץ בפסח, ולא שלישי לאוכל חמץ שעבר עליו הפסח. על הלאו של אכילת חמץ בפסח חייבים כרת, ועל שני הלאוים האחרים אין כרת.

נחלקו הראשונים בפסק ההלכה. רוב הראשונים [כך משמע גם מהרי"ף ז. באלפס] פוסקים כר' שמעון בין בחמץ לפני הפסח ובין בחמץ שעבר עליו הפסח, שהרי הגמ' מעמידה סתם משנה [כח.] העוסקת בחמץ שעבר עליו הפסח, כוותיה. הרמב"ם [פ"א ה"ח] חולק, ופוסק כר' שמעון בחמץ שעבר עליו הפסח, וכר' יהודה בחמץ לפני הפסח: "אסור לאכול חמץ ביום ארבעה עשר מחצות היום ולמעלה שהוא מתחלת שעה שביעית ביום. וכל האוכל בזמן הזה לוקה מן התורה שנאמר לא תאכל עליו חמץ...¹".

לדעת הרמב"ם בערב פסח יש שתי הלכות מהתורה. יש לאו האוסר אכילת חמץ [איסור הנאה כלול באיסור אכילה], ויש מצות עשה האוסרת השהיית חמץ.²

נחלקו הראשונים, החולקים על הרמב"ם וסוברים שבערב פסח יש רק מצות "תשביתו", בגדרי המצוה.

בעל המאור מפרש את דברי ר' שמעון כפשוטם. "חמץ לפני זמנו ואחר זמנו אינו עובר עליו בלא כלום". אין איסור מהתורה לאכול חמץ בערב פסח, ואין איסור מהתורה להנות

¹ הראב"ד סותר עצמו, בהשגות על הרמב"ם הוא פוסק כר' שמעון, ובהשגות על בעה"מ פוסק כר' יהודה.

² הרמב"ם (פ"ב ה"א) פוסק שמקיימים את מצות תשביתו לפני חצות, משמע (עי"פ ההסבר שהסברנו לעיל עמ' 15?) שמצות תשביתו היא איסור עשה, ולא מצוה בקום עשה.

מחמץ בערב פסח, שני הדברים הללו מותרים מהתורה לכתחילה. האיסור היחיד שקיים בערב פסח הוא איסור השהיית חמץ, איסור הנלמד ממצות "תשביתו".

מבעל המאור משמע, שמותר לכתחילה למוצא חמץ בערב פסח לאחר חצות לאוכלו, ובאכילה הוא מכלה את החמץ, ומקיים מצות תשביתו. כמו כן, מותר לשרוף את החמץ ולהנות מבעירתו, אבל אסור להשאיר חמץ לאחר חצות כדי לאוכלו ולכלותו, כיוון שהוא עובר על איסור השבתת חמץ³.

המסקנה ההכרחית משיטת בעל המאור, וכך הוא אומר בעצמו, שחוששין לקידושין של מקדש בחמץ. כיוון שבערב פסח אין איסור אכילת חמץ ואין איסור הנאה מחמץ, חמץ אינו איסור הנאה. מקור דינו של רב גידל הוא מדברי רב, רב לטעמיה הפוסק הלכה כר' יהודה, ואין הלכה כוותיה.

כל הראשונים חולקים על בעל המאור. מחלוקתם נובעת משתי סיבות:

א. סברא - כיצד יכול להיות שחייבים להשבית חמץ ומותר לאוכלו? מצות השבתת חמץ היא מצוה לכלות את החמץ, וממילא אכילת חמץ אסורה מהתורה, שאכילה אינה כילוי אלא שימוש.

ב. פשט הגמ' - אם אין הלכה כרב גידל אמר רב, אין הלכה כרב שהבודק צריך לבטל, שהרי ניתן לבטל בשעה ששית בזמן ביעורו. לא משמע כלל ששני הדינים הללו אינם נפסקים להלכה.

לתוס' [כח: ד"ה רבין] שיטה הפוכה משיטת בעל המאור. תוס' מפרש את דברי ר' שמעון, "חמץ לפני זמנו ואחר זמנו אינו עובר עליו בלא כלום", שאין עוברים עליהם בלאו מיוחד, אבל אסור מהתורה לאכול חמץ בערב פסח מפאת מצות "תשביתו". התורה מצווה להשבית החמץ ולכלותו, ואכילה אינה מוגדרת ככילוי החמץ, אלא כשימוש בו. האוכל חמץ עובר על איסור ביטול מצות עשה.

תוס' מוסיף שמצות תשביתו אינה אוסרת הנאה, שהרי ניתן להשבית בשריפה ולהנות מהחמץ תוך כדי שריפתו. תוס' מקשה על עצמו, אם אין איסור להנות מחמץ בערב פסח, מדוע שורפים חמץ בשעה ששית, והרי ניתן להסיק את החמץ מעט מעט תחת תבשילו. עונה התוס', שאסור להשהות את החמץ גזרה שמא יאכלנו. מוכח מדברי התוס' שאין איסור השהיית חמץ בערב פסח. יש מצוה בקום עשה להשבית את החמץ, מצוה שניתן מהתורה לקיימה עד השקיעה, אבל חכמים גזרו לשרוף בתחילת שש מחשש שמא יבוא לאכול את החמץ ויעבור על מצות "תשביתו".

לדעת התוס' אסור מהתורה לאכול חמץ בערב פסח, ואין איסור להשהותו, לדעת בעל המאור מותר מהתורה לאכול חמץ בערב פסח, ואסור להשהותו.

³ רבינו דוד (ו. ד"ה והרב בעל המאור) סובר שלדעת בעל המאור יש איסור דרבנן לאכול חמץ לאחר חצות, אבל מחי' הר"ן (ו. ד"ה ולענין הלכה) משמע כהבנתו בבעל המאור.

המכנה המשותף לשתי השיטות שמצות השבתת חמץ אינה מצוה בקום עשה בלבד, אלא היא כוללת בתוכה גם איסור. לדעת בעל המאור היא כוללת איסור השהיית חמץ, ולדעת תוס' היא כוללת איסור אכילת חמץ. המכנה המשותף הכרחי, כיוון שמפורש בגמ' [ד:] "דכולי עלמא מיהא חמץ משש שעות ולמעלה אסור"⁴.

לראב"ד [ג. באלפס] ולרבינו דוד [ז. ד"ה דאמר רב גידל, כח. ד"ה ר' שמעון] שיטה שלישית. הם מאמצים את שיטת התוס' שחמץ אסור מהתורה באכילה, והם מאמצים את שיטת בעל המאור שחמץ אסור בהשהיה. כמו כן, הם מסכימים עם התוס' ובעל המאור שבמצות "תשביתו" לא כלול איסור הנאה, והם אוסרים חמץ בארבעה עשר בהנאה מדרבנן בלבד. למהר"ם חלאוה [ז. ד"ה דאמר רב] ולהר"ן [י. ד"ה שני דברים] שיטה רביעית. הם מחדשים שלמרות שלא ניתן ללמוד איסור הנאה ממצות "תשביתו", אף על פי כן חמץ בערב פסח אסור בהנאה מהתורה.⁵

סיכום

נחלקו הראשונים בדין חמץ בערב פסח אחר חצות:

- א. בעל המאור: מותר מהתורה באכילה ובהנאה, ואסור מהתורה בהשהיה.
- ב. רבינו דוד: אסור מהתורה באכילה ובהשהיה, בהנאה מותר מהתורה ואסור מדרבנן.
- ג. תוס': אסור מהתורה באכילה, מותר מהתורה בהנאה ובהשהיה, ואסור בשניהם מדרבנן.
- ד. מהר"ם חלאוה, ר"ן: אסור מהתורה באכילה ובהנאה.
- ה. רמב"ם: אסור מהתורה באכילה, הנאה והשהיה. על האכילה וההנאה לוקים, ועל השהיה אין לוקים כיוון שאיסורו בעשה בלבד.

⁴ יש ראשונים הסוברים, שמצות תשביתו מלמדת איסור השהיית חמץ, ויש ראשונים הסוברים שמצות תשביתו מלמדת חיוב בקום עשה להשבית את החמץ. האם יש ראשונים הסוברים שיש גם איסור השהיה וגם מצוה להשבית? הבנה כזאת יוצרת מצב מוזר שיש מצוה שלא ניתן לקיימה, כיוון שזמן קיום המצוה הוא אחר חצות, והאיסור מחייב השבתת חמץ לפני חצות.

⁵ עיין בדבריהם מהו המקור לאיסור.